

JESMO LI SLOBODNI?

(IZ PSIHLOGIJE VOLJE)

PROBLEMATIKA LJUDSKE SLOBODE

»Sloboda je plemenita, Draža od svega srebra i zlata, Sve bogatstvo segaj sveta, Njoj podobna nije plata« — tako glas klasičnog Dubrovnikana.¹ A ilirsko se doba javlja na usta Dimitrije Demetra zanosrim riečima: »O slobodo, dare s neba, Ko zraka te čovjek treba.«² Himni su to u prvom redu narodnoj, političkoj slobodi. Ali i narodna ili politička sloboda gubi svaki smisao i sadržaj bez osobne slobode pojedinčeve. I samo ime ili pojam slobode potječe i dobiva značenje iz usebnog izkustva pojedinca čovjeka. Pojedinaac proživljava slobodu svoje volje i njome protkiva cijeli svoj etički kako posebnčki tako i društveni život. U svojoj osobnoj slobodi gleda usidrene sve specifički ljudske vrijednosti, na njoj izgrađuje svoje veze s drugim ljudima; ona mu je često izvorom, a uvijek barem bezuvjetnim uvjetom za vršenje prava i dužnosti; bez nje ne može ni zamisliti kakova društvenog ili pravnog poredka.

Svaki pokušaj staviti ljudski život na temelj osobne neslobode ili, kako se stručno kaže, determinizma mora djelovati na čovjeka kao razapinjanje na Prokrustovu postelju, pa se ne čudimo, kad u jednom priručniku pravne znanosti,³ koji dopušta mogućnost determinističkoga stajališta, čitamo ovakovu jadikovku: »Mi smo, dakle, razapeti na muke između dvaju oprečnih krajnosti: Moramo pretpostaviti neslobodu volje, ako hoćemo razborito misliti i prosuđivati(!), a ne možemo pretpostaviti slobodu, ako želimo pravedno suditi i ocjenjivati(!). Sloboda nam je neobhodno potrebita, a nesloboda stvarno istinita. Nama nužno treba i jedno i drugo, već prema tome o čemu se radi.«

Je li nama zbilja potrebno i jedno i drugo: sloboda i nesloboda volje? Ili bolje: je li nesloboda volje zbilja stvarno istinita, kako netom čusmo, ili je možda sloboda volje činjenica? Jer kad se radi o činjenicama, onda je prilično svejedno, što mi bilo u teoriji bilo u praksi trebamo; mi moramo svoje potrebe udesiti prema činjenicama . . .

Pitanje je dakle, što je sa slobodom ljudske volje! Ako ćemo vjerovati svojem svakidašnjem izkustvu i sudovima, koje nam ono upravo nameće, valja priznati, da je sasvim nešto drugo, ako se

¹ Palmotić, Pavlimir.

² Porin.

³ Lanović, Uvod u pravne nauke², Zagreb 1942., str. 143.

odkine kamen sa stijene i ubije čovjeka, a opet sasvim nešto drugo, ako čovjek čovjeku kamenom razbije glavu. U prvom se slučaju radi o zbivanju, uvjetovanom neminovnim prirodnim zakonima; u drugom, barem tako mi uvjeravamo i sebe i druge, razbijene glave nije moralo biti, jer to nije bilo uvjetovano neumoljivim prirodnim zakonima nego slobodnom odlukom čovjeka, koji je mogao i ne razbijati tuđe glave. Je li to naše razlikovanje stvarno i opravdano ili nije? Na to nam pitanje jestno odgovara psihologijski indeterminizam, a niečno psihologijski determinizam. Iztičemo psihologijski, jer ih valja dobro razlikovati od suprotnih pogleda na fizikalni svijet, poznatih pod tim imenom u fizici. »Ima sada,« rieči su Planckove,⁴ »cieli niz fizičara i filozofa, ja ću ih nazvati ovdje indeterministima. Na njihovu uobće nema u prirodi prave uzročnosti, nema stroge zakonitosti. Indeterministi svode konačno svaku... vrst fizičke zakonitosti na slučaj. Za njih vlada u prirodi jedino statistika, a cilj im je izgraditi fiziku pomoću računa vjerojatnosti...« Tome su onda protivno deterministe, t. j. na njihovu postoji u prirodi samo prava uzročnost i stroga zakonitost; za njih nema slučaja, a statistički zakoni imaju svoj temelj u dinamičkima⁵ sa strogom zakonitošću. Uzput samo da spomenem, da bi se s filozofijskoğa gledišta prema Planckovu načelu uzajamne pomoći filozofije i prirodnih znanosti dalo pokazati, da su indeterministe udarili stranputicom, ali to već prelazi okvir ovoga članka, koji ne radi o determinizmu odnosno indeterminizmu fizičara nego psihologa.

DETERMINIZAM

Što je dakle psihologijski determinizam najprije, a onda indeterminizam?

Kako je već bilo natuknuto, psihologijski determinizam nieće slobodu volje. To znači, da je na njegovu čin naše volje, kojim se bilo na što odlučujemo ili što god mu drago biramo, fizički neminovan, sasvim određen prije nego se rodio, kao što je fizički neizbježljivo, da kamen odkinuv se sa stijene mora pasti, ili suncu da mora izaći. Nama se može samo pričinjati, da se nepri-siljeno odlučujemo za jedno, na pr. da se kome osvetimo tako, da bismo se jednako mogli u isti mah odlučiti i za drugo, na pr. da vratimo zlo dobrim; ili da slobodno biramo između više mogućnosti, na pr. da pristanemo ili ne pristanemo na kakav brak, da sklopimo ili ne sklopimo ugovor te kupimo ili ne kupimo kuću. Uistinu mi smo, makar i nesviestno, na to fizički primorani bilo vanjskim (fizičkim) bilo nutarnjim (fiziologijskim i psihičkim) činiocima, pa je ta naša »sloboda izbora« samo obmana (iluzija). Riečju: čovjek nije nikada slobodan u svojem djelovanju, nego je kao i ostali uzroci u prirodi fizički primoran raditi baš ono, što zaista i čini!

⁴ Planck, Wege zur physikalischen Erkenntnis, Leipzig 1933., str. 238-9.

⁵ I taj je izraz »dinamički« poznat Plancku; por. nav. dj., str. 11.

Ali ne dolaze svi deterministe do determinističke teze istim putem niti je svi jednako tumače. Materialistički ili tvarni indeterminizam na pr. samo je logički izvod iz samo-ga materializma, prema kojemu uobće nema drugoga osim ovoga tvarnog svijeta, što u njem vlada osnovni zakon krute sile. Prema tome je dakle i naša volja tvarni činilac, podvrgnuta krutoj sili, i samo fizički primorana djeluje. Od zastupnika tvarnog determinizma neka je ovdje dosta navesti tek jednog od novijih, Th. Ziehen,⁶ koji veli: »Prirodnom silom sliedi uz odnosne vanjske podražaje te uz sjećanjem dane predočbe određeni čin sasvim jednako neminovno, kaošto određenom brzinom u određenom pravcu pada kamen, kad se odkine od svoje podloge. Prema tome za fiziologijsku psihologiju sloboda volje ne postoji.« Među materialističke deterministe idu dakako i poznata imena kao Haeckel,⁷ Vogt,⁸ Büchner,⁹ Moleschott¹⁰ i dr.

Dok materializam polazi, rekli bismo, iz najnižih nizina, da nas dovede do determinizma, dotle se t. zv. metafizički determinizam spušta iz spekulativnih visina teologije, ne doduše katoličke, koja determinizam najoštrije osuđuje, nego Luterove i Kalvinove, da čovjeka u mračnoj tavnici zla okuje u teške negve determinizma. Kako nam svjedoči i osuda Lava X. — onoga istog, koji nazva pradjedove naše »Predziđe kršćanstva!« — u buli »Exsurge Domine« od 15. lipnja 1520., taj nauk uči, da je »slobodna volja poslije iztočnoga grieha stvar samo tobože (de solo titulo) tako da uvijek smrtno griehi, kad sebi prepuštena djeluje.«¹¹ A tvrdnja, da je sloboda volje čak »đavaoska izmišljotina«, izazvala je osudu tridentskog sabora: »Ako tkogod utvrdi, da je poslije Adamova grieha čovjekova slobodna volja izgubljena i uništena ili da je stvarno samo tobože (de solo titulo), štoviše da je prazno ime (titulus sine re), napokon da je izmišljotina, što ju je đavao unio u Crkvu, neka je izobćen.«¹² Mi se dakako ne ćemo ovdje upuštati u teologijske razprave, a nije nam ni sile. Jer odluče li čisto razumski razlozi pitanje (alternativu): determinizam — indeterminizam, odlučena je i teologijska razprava o slobodi volje. Onaj teologijski pravac, koji se nađe protivan sigurnoj filozofijskoj istini, ima krivo, a onaj, koji se s njome slaže, ima pravo, jer je istina samo jedna, i ne može se istina samoj sebi protiviti.

⁶ Ziehen, Leitfaden der physiologischen Psychologie¹⁰, Jena 1914., str. 28. — Por. i Jovanovićev prievod (Beograd 1927., str. 18.).

⁷ Haeckel, Die Welträtsel, Bonn 1903., dio II., gl. 7. (str. 54-55). — Por. i Čulinovićev prievod (Zagreb 1922.), str. 85.

⁸ Vogt, Bilder aus dem Tierleben, str. 12. cit. Siwek, Psychologia metaphysica, Roma 1934., str. 347. bilj.

⁹ Büchner, Kraft und Stoff, Leipzig 1902., str. 261 sqq.

¹⁰ Moleschott, Kreislauf des Lebens, str. 39. cit. Siwek, Psychologia metaphysica, Roma 1939., str. 347. bilj.

¹¹ Denzinger-Bannwart, Enchiridion symbolorum, n. 776.

¹² Sess. VI. de iustif.; Dz-Bannw. n. 815.

Nekako u sredini između materialističkog i metafizičkog determinizma stoji nauk, koji želi izbjeći i jednostranu aprioristiku pretjerane spekulacije, što je izgubila sigurno tlo činjenica izpod nogu, i uzko obzorje osjetnim pojavima (fenomenima) zatvorenog svijeta, što nemajući neba nad glavom hoće stisnuti pogled čovjekov u horizont nerazumnih životinja. Ime mu je čisto psihologijski i determinizam, koji je danas najvideniji u taboru determinista. Za nj tvrdi Wundt:¹³ »Bez... psihologijskog je determinizma uobće nemoguća psihologija i bilo koja duševna znanost. Njege se odreći značilo bi povriediti zakon razuma, po kojem moramo svuda za uvjetovano tražiti uvjet.« Da li je psihologija bez determinizma zbilja nemoguća, vidjet ćemo kasnije; ovdje nas zanima, što zapravo uči taj determinizam. »Svako je ljudsko djelovanje,« veli Adickes,¹⁴ »neminovna rezultanta iz momentanoga stanja (Wesen) čovjekova i vanjskih prilika, u kojima se nalazi. Uz isto stanje te iste vanjske okolnosti ne bi dakle moglo ni doći do drugoga djelovanja osim onoga, do kojega je i došlo.« A na Planckovu¹⁵ »zadacu, što je u prirodi vrši sila kao uzrok gibanja, preuzima u duhovnom svijetu motiv kao uzrok djelovanja, pa kako gibanje (tvarnog) tiela svaki čas neminovno proizlazi iz sudjelovanja raznosmjernih sila, tako potječu čovjekove radnje s istom neminovnošću od igre motiva, koji se među se pojačavaju ili slabe, a koji sad sviestnije ili nesviestnije sad opet i nesviestno djeluju.« I tako je svima trim oblicima determinizma zajednička tvrdnja, da je naša volja samo prividno slobodna, uistinu pako da je primorana na svoje djelovanje. Samo što ta primoranost, određenost ili neminovnost za materialističkog deterministu potječe od čisto fiziologijskih činilaca, za metafizičkog preodređenjem (predestinacijom) od Boga ili đavla, koji volju primoravaju na odluku, a za psihologijskog od motiva, koji su opet posve određeni pojedinčevim značajem i raspoloženjem te prilikama, u kojima se odlučuje.

INDETERMINIZAM — UVJETI I GRANICE SLOBODE

Psihologijski i n d e t e r m i n i z a m naprotiv uči, da slobodni čin naše volje nije određen prije nego se rodi, nego da volja istom samim činom određuje i sebe i svoje djelovanje; da svi motivi skupa sa značajem i okolinom još uvijek nisu dosta, da volja u svojim slobodnim odlukama ili kod svojega izbora bude fizički primorana djelovati, da nema te sile ili činioca na svijetu osim volje same, koji bi mogao fizičkom uzročnošću iznuditi pristanak ili odluku volje. Ali to nipošto ne znači, da se za slobodnu volju ne traže nikakovi bilo vanjski bilo nutarnji uvjeti. Baš naprotiv! Za slobodnu se odluku traže motivi, kod kojih će imati i te kakva utjecaja i značaj i časovito raspoloženje i vanjske prilike.

¹³ Wundt, Ethik⁴ III., str. 51., Stuttgart 1912.

¹⁴ Adickes, Zeitschrift für Philosophie und philos. Kritik 116 (1900.), str. 34. cit. Donat, Psychologia⁸, Oeniponte 1936., str. 282.

¹⁵ Wege zur physikalischen Erkenntnis, str. 114-5.

Ali sa svim tim još nisu izpunjeni svi uvjeti za slobodno djelovanje volje naprosto zato, jer je jedan uvjet i sama odluka volje. Zato može sve: i izneseni motivi i značaj i osobno raspoloženje i vanjske prilike ići za jednim ciljem, vući k jednoj odluci, a volja će još uvijek imati u vlasti, imati fizičku mogućnost ne ići za tim odnosno ići za kakvim drugim ciljem, stvoriti kakvu drugu odluku. Jer ako ti predhodnici naše odluke ili izbora daju i 99 % uvjeta za to, da dođe do odluke ili izbora, ono još uvijek onaj zadnji odstotak mora dati sama volja svojom vlastitom odlukom.

Naopako je dakle ono, što čitamo kod jednog domaćeg pisca,¹⁶ da »tvrde indeterministe... da je (volja!)... neograničena«. Sloboda volje nije neograničena nego se kreće unutar kruga, što ga opisuju nutarnje i vanjske mogućnosti čovjekove. Ali unutar toga kruga za razliku od ostalih, neslobodnih uzroka, koji se automatski kreću već položenim tračnicama te se drže smjera, određena izvana namještenim skretnicama, volja nema zacrtanih smjerova, kojima bi se morala kretati, a na skretnicama je skretničar ona sama. Vrlo dobro to izlaže Nikolai Hartmann, koji je drugčije kao kantovski metafizički nihilista daleko od kršćanske filozofije. U svojoj »Etici«¹⁷ piše on: »Okolnosti, položaj, sukob, daljna povezanost svjetskog zbivanja, u kojeg se krilu sve to nalazi, ukratko cieli »slučaj« sa svojim ontologijskim i etički realnim oznakama, treba upravo da u najširem obsegu određuje volju... ako je čovjek u odluci volje stvaralački slobodan, tada to stvaralačstvo ne može nikad biti izvan stvarnosti, dane svjetskim zbivanjem, i na neki način bez njezina temelja, nego samo u njoj te izdižući se nad nju... S nutarnjim je položajem baš kao i s vanjskim. Niti ima smisla reći, da čovjek može neovisno o njem »htjeti«, niti da treba neovisno o njem »htjeti«. U svakom pogledu ima smisla samo u njem i njime određeno »htjeti«. Svako uklanjanje situacije, kako nutarnje tako i vanjske, ne shvaća njihova pozitivnog smisla, njihove prieko potrebne materialne pripadnosti za određenost volje. Čovjek nikako ne treba da je o njoj neovisan; on treba da o njoj vodi računa. Ali time nije rečeno, da mora biti njezinim podpunim robom. Naprotiv treba da bude gospodar istotako nutarnje kao i vanjske situacije, da stvara u njoj. Njegova sloboda može dakle sastojati samo u tom, da on uz nju ima u sebi i drugih determinanti, koje sam unosi u situaciju, upravo baca na zdjelicu alternative, pred koju je stavljen i vanjskim i nutarnjim prilikama. Sloboda se ne može sastojati u negativnoj neodređenosti (indiferenciji), nego jedino u nekoj posebnoj pozitivnoj određenosti, u nekom samoj volji vlastitom određenju, autonomiji volje.«

¹⁶ Lanović, nav. dj., str. 122.

¹⁷ Ethik², Berlin u. Leipzig 1935., str. 586-7. Ocjenu celog djela daje J. Gemmel u »Scholastik« 1928. (III.), str. 120-4. Ocjena vrijedi i za 2. izdanje, koje je sasvim nepromijenjeno.

Shvatiti situaciju, uočiti razne mogućnosti i tako dati prilike pozitivnom samoodređenju, vlastitoj autonomiji za prevagu na jednu stranu, stvar je razumnog prosuđivanja; zato je shvatljivo, da o slobodi može biti govora samo ondje, gdje je razuma i gdje taj funkcionira.¹⁸ Zato kod umobolnih, (podpuno) pijanih i u snu ne govorimo o slobodi. Istotako u slučajevima, gdje čovjek nije stavljen pred više (najmanje dvie) mogućnosti ili ih barem ne vidi, ne može biti govora o slobodnom odlučivanju. Ako mi do kuće vozi samo autobus, ne mogu se »slobodno« odlučiti, da ne idem željeznicom; ako se čovjek od straha na pr. kao izbezumi toliko, da mu se izprazni svijest te ne zna više, ni kako mu je ime, jasno je i opet, da je nesposoban za slobodno djelovanje. Slobodi je, kako dobro opaža sv. Toma Akvinski, korien u razumu. Kad čovjek slobodno odlučuje, tad djeluje kao čovjek t. j. kao razumno biće, koje je svijestno sebe i svojeća nutarnjeg bogatstva, s kojim raspolaže. Kod izbora ili slobodne odluke dolazi do izražaja i njegova sposobnost i temperamenat i značaj i kako prirodene tako i stečene vrline i odlike. Sve to može proširivati ili i suzivati njegovo obzorje, određivati obseg kruga, unutar kojega će se kretati njegova sloboda. Zato treba da se čovjek prije odluke može predomišljati odvažujući težinu pojedinih motiva. Tako će i doći do izražaja njegova osobnost, njegovo shvaćanje, njegovo ocjenjivanje vrijednosti, njegov idejni svijet; tako će biti opravdano i ono naše vrednovanje i ocjenjivanje ljudi — njihovu slobodnom djelovanju. Zastupnici determinizma često — hotice ili nehotice — puštaju s vida ove uvjete i ova ograničenja, što ih slobodi volje stavljaju indeterministe. Zato se onda često događa, da njihovi prigovori ne pogađaju stvarno zastupani nego neki fiktivni indeterminizam.

Iz svega izložena bit će dovoljno jasan smisao kako determinističkoga tako i indeterminističkoga stanovišta i njihove nepomirljive opreke, pa je red, da vidimo, koji od njih zadovoljava logičke zahtjeve našega razuma! Promotrimo najprije razloge, kojima indeterminizam podupire svoju tezu!

¹⁸ Posve je stoga promašeno, ako neki fizičari u Heisenbergovu načelu netočnosti, što vriedi za mikrokozmos, gledaju »nedeterminiranost analognu ili možda upravo identičnu sa slobodnom voljom.« (Por. Hondl, Autonomija fizikalnih znanosti, Zagreb 1936., str. 9. Predavanje, održano u »Hrv. prir. društvu« 10. III. 1935.). Jer to bi značilo ni manje ni više nego upravo pripisivati elektronima razum! A pred tim će svaki fizičar, koji nije izgubio osjećaj makar samo za Newtonov »Hypotheses non fingo!«, i te kako uztuknuti. Uostalom Heisenbergovo načelo netočnosti u najbolje slučaju opravdava zaključak, da mi ne možemo pojedinoj korpuskuli točno odrediti mjesto i brzine ujedno, ali to nipošto ne znači, da to mjesto i ta brzina nisu u svakom momentu stvarno (a parte rei) određeni; to bi, štoviše, bio pravi nesmisao; Slogod stvarno postoji, mora biti do u pojedinosti određeno! Por. razpravu niže s bilježkom br. 34.!

Kako se daleko širi čovječanstvo bilo prostorno bilo vremen-ski, veli indeterminizam, tako je proširen i pojam slobode, znanje za nju i uvjerenje o vlastitoj slobodi te se baš u tom i gleda razlika između čovjeka i životinje, odlika ljudi pred nerazumnim stvorovi-ma. Pitamo li se na očigled te upadne činjenice tako obćenitog uvjerenja, koje se poklapa s obsegom čovječanstva, odakle to uvje-renje, gdje li mu je izvor, ne će biti nikoga, tko ne bi priznao, da svaki čovjek pojam slobode, znanje za slobodu i njeno razumievanje te uvjerenje o vlastitoj slobodi crpe iz usebnog iskustva. Za-ludu bismo govorili o slobodi onomu, koji je ne bi proživljavao u sebi; njemu govoriti o slobodi, značilo bi još manje negoli spiepcu govoriti o bojama!

Usebno nas iskustvo naprosto bije takovim činjenicama, da nam se misao i uvjerenje o slobodi upravo nameće snagom elemen-tarne, izkonske logike. Stojimo na pr. pred kakovom važnom od-lukom, recimo, izabiremo zvanje: razmišljamo, hoćemo li studirati filozofiju, teologiju, pravo ili medicinu; valja nam se odlučiti, hoćemo li primiti koju službu ili namještenje, hoćemo li sklopiti životnu zajednicu s ovom ili onom osobom! Zar ne proživljavamo svakiput očito i sviestno, da smo skretničari, što o njima zavisi, kojim će smjerom krenuti tok našeg života, da smo, kako veli na-rodna, »svatko svoje sreće kovač«? Sviestni smo, da je odluka u našoj ruci i da vuče za sobom sudbonosne posljedice; stoga se pre-domišljamo: ogledamo svaku od tih mogućnosti, njezine prednosti i opet njezine slabe strane, nastojimo dogledati i prozreti sve eventualne posljedice, što ih svaka od tih mogućnosti sa sobom nosi. Sve to odvađujemo, tražimo informacije, možda pitamo druge i za savjet, ne bi li nam pomogli svojim iskustvom te nas upozorili na momente, koji su izmakli našem duševnom oku. Osjećamo se suverenima, koji nose i preuzimaju odgovornost za svoj korak te možda najprije oprezno kao opipavajući, da li je tlo, kamo smo namislili, dovoljno čvrsto, napokon odlučno zakoraknemo na jednu stranu! Odluka je pala! Nama je nekako lakše pri duši! Možda smo čak sretni, ali možda i nesretni zbog te odluke! Nezadovoljni sa samima sobom pozivljemo same sebe na odgovornost, k a j e m o se i govorimo: »Sam si kriv! Sama si kriva! Moglo je sve drugačije biti! Zašto nisi drugačije radio?«

Zaustavimo se malko i promotrimo točnije tu, kako je N. Hartmann zgodno zove,¹⁹ »nutarnju situaciju sudišta, u kojoj je osoba dvaput zastupana i takoreći razdijeljena«, situacija, koja »dobiva u svijesti krivnje... svoj drastički izražaj, najuvjerljiviju nutarnju stvarnost! Svatko zna za taj pojav kao za glas sa v-j-e-s-t-i i za svoj moralni stav u njemu kao stav »k a j a n j a«. Onj sliede s nutarnjom neizbježljivošću čin, čim se opazi njegova etička nevriednost. Ta n e m i n o v n o s t i n e i z b j e ž n o s t —

¹⁹ Nav. dj., str. 673. i dalje.

stari su je označivali mitologijskom slikom Erinija progonilica — stvara od svijesti krivnje svjedočanstvo samostalnosti (samoodređenja). Tu dolazi do riječi nešto izvorno, nepatvorivo iz dubljine ljudskog bića neposredno . . . , nešto, nad čim čovjek nema vlasti« nego s čime mora računati kao sa stvarnošću! Kojiput može doduše to prigovaranje samom sebi biti i neopravdano, ako smo naime postupali prema svim pravilima izbora pa se ipak prevarili. Ali ne zahtjeva li već sama činjenica predomišljanja, a pogotovu i s a m a m o g u ć n o s t k a j a n j a očitu slobodu, mogućnost izbora ili nevezanost uz samu jednu mogućnost? Bez slobode je predomišljanje čista komedija, a kajanje podpun nesmisao! Ili što bismo mislili o čovjeku, koji bi se ljuto kajao — t. j. ne bi mu jednostavno žao bilo, nego bi upravo sama sebe pozivao na odgovornost! —, što ne pada kiša, ili što se nije rodio u petnaestom vieku, glasovitom »cinquecentu«? Zar ga ne bismo smatrali zrelim za ludnicu? No u sličan nas položaj meće sve niekanje slobode. Determinizam sili svoje pristaše na neizbježivu komediju i neminovni nesmisao svakiput, kad se predomišljaju ili kaju. Zar to ne znači, da činjenice tjeraju determinizam do absurda, do protivurječja sa samim sobom?

Činjenice predomišljanja i kajanja tjeraju, štoviše, do protivurječja s cilnim čovječanstvom, koje toči suze pokajnice od svojega postanka pa do dana današnjega; tjeraju do protivurječja samu razumnu narav čovjekovu, kad je osuđuju na neizbježno uvjerenje, da je čovjek autonomno biće, koje može slobodno odlučivati, a kad tamo — to je samim razumom čovjeku n a m e t n u t a n e r a z u m n o s t, tlapnja i obmana, kojoj se čovjek baš zato, jer je razuman, ne može oti! Tako je rezultat, što eto logički slijedi iz niekanja slobodne volje, koju brani indeterminizam, upravo porazan po cijelo čovječanstvo i po razumnu prirodu ljudsku! Nije li onda opravdan zaključak, da je teorija, po kojoj su svi ljudi bez izuzetka osuđeni zapravo na ludnicu, izlaze u najozbiljnijim momentima svojega života kao lakrdijaši i pelivani, sama pala pod stečaj?

Ali ne će li možda biti ipak pretjerano ovako govoriti? Zašto ne bi mogla svijest o vlastitoj slobodi biti obmana i to takova, koja je normalni pojav kod svakog čovjeka, kako tvrdi determinizam? To je sigurno nemoguće, i tko tako govori, očito si daje premalo računa o dalekosežnosti svoje tvrdnje! Evo, što je prisiljen priznati jedan filozof, koji je drugčije očajao i nad samom mogućnošću metafizike! »Ako je svijest samoodređenja obmana,« piše N. Hartmann, »tad mora protumačiti obmanu. Ona (= skepsa) je i tu zamienila stvarnost s priviđanjem. I tu se pogrješno uzima, da tvrditi priviđanje znači manje negoli tvrditi stvar. Priviđanje s a m o o d r e đ e n j a nije ništa lakše dokazati negoli s t v a r n o s t samoodređenja! Štoviše! S priviđanjem još je slabije zbog toga, jer se protivi fenomenu (izkustvenoj činjenici). Tumačenje priviđanjem ne može ni ovdje daleko bez ciele mreže predpostavki. Trebalo bi za to na pr. niz vanjskih izvan osobe danih deter-

minanata, koje u njoj i po njoj djeluju, a pri tom su takove, da u svijesti uzrokuju prividanje, da ih uobće nema. Trebalo bi dakle u svijesti probuditi nešto, što bi joj dalo težnju da svagdje, gdje god nema pregleda o razlozima (motivima, uzrocima, uvjetima), pripiše začetništvo samoj sebi!²⁰ A na drugom mjestu veli: »Svako niekanje slobode, što se daje samo zamisliti, bilo skeptičko bilo drugo koje, neminovno visi u zraku, jer niti ima za se kakovih činjenica niti može navesti kakav načelni dokaz, koji bi stvarno (ontologijski) bio protiv slobode«!²¹

ETIKA, PRAVO I SLOBODA

Drugi razlog, što ga indeterminizam navodi sebi u prilog jest činjenica moralnog ili etičkog i pravnog poredka te njegove uvjetovanosti slobodom ljudske volje. Nepobitna je činjenica, vele indeterministi, da postoji moralni i pravni poredak, koji posjeduju stvarnu vrijednost. Lopovluk i svetost, sebičnost i nesebičnost, požrtvovnost i izkorišćivanje, pravda i nepravda, htjeli mi to ili ne htjeli, jesu i ostat će objektivno i te kako različne stvari i vrijednosti. No jednako je očito, da se sav taj etički i pravni poredak ruši u prah i pepeo, da sve netom navedene razlike etičkog i pravnog vrednovanja netragom nestaju, ako nema slobode volje. Zato smo neumoljivom logikom prisiljeni zaključiti, da volja mora biti slobodna.

I zaista mora se priznati, da se bez slobode ruše svi stupovi, na kojima počiva bilo etički poredak uobće bilo pravni napose. Osnovni etički i pravni pojmovi, kao na pr. odgovornost i ubrojivost pa kažnjivost, krepost, opačina, pohvala i ukor, štovanje i prezir, čestitost i nepoštenje, nagrada i kazna, uvreda i zadovoljština, pravo i nepravda, odgoj i popravak te, da dalje ne nabrajamo, stotinu drugih stvari — imaju samo onda smisla i vrijednosti, ako su djeca slobode. Ako je poštenjak nekim nama doduše nepoznatim vezama, ali sa svim tim ipak vezan uz svoje poštenje, a lopov uz lopovštinu, onda prvi nije zaslužio nikakove posebne pohvale, niti drugi ukora, jer svaki vrši svoj silom nametnuti zadatak! Bez slobode nemaju oni nikakove bilo zasluge bilo krivnje, baš kaošto u prirodi nije zasluga diamanta, što je diamant, ni krivnja ugljena, što je prosti ugljen! Najveći razbojnik, koji ima na duši na stotine umorstava, i najpožrtvovniji altruista, koji se sav žrtvuje za druge, zapravo su etički jednako vrijedni! Bez slobode je posve neopravdano razlikovanje čina nerazumnog djeteta ili životinje od čina razumnog čovjeka. Jer, ako je sva zasluga ovoga posljednjega tek u utvaranju, da je nešto slobodno i hotimice izveo, onda zaista nije zaslužio, da ga nagrađujemo ili osuđujemo za njegovo djelo, nego samo da ga kao većeg biednika

²⁰ N. Hartmann, Ethik², str. 658.

²¹ Ibid., str. 728. Ta su svjedočanstva to dragocjenija, što dolaze od čovjeka, koji drugačije s katoličkoga gledišta uzevši stoji na stanovištu i filozofijski nemogućem i dogmatski nedopustivom (indeks!). Por. i bilj. br. 25.

i žrtvu iluzije još više žalimo! I kojim onda pravom »kažnjavamo« »krivca« i tražimo »zadovoljštinu« od njega? Kakova onda smisla ima odgajanje, i kakova je razlika između njega i obične životinjske dresure?

Zaista razumijemo, da su deterministe pa čak i oni, koji samo sumnjaju u stvarnost ljudske slobode, na očigled ovakovih činjenica »razapeti na muke«, i da i stopostotni determinista dobivši pljusku na ulici ne bi toga primio tako, kao da se, recimo, odkinuo komad criepa i lupio ga po glavi! Stoga ćemo morati prihvatiti mišljenje N. Hartmanna,²² »da su čudoredne vrednote bitno povezane sa slobodom volje«. Jer, kako on dobro opaža, »čudorednoj je vrijednosti i nevrijednosti svojstveno, da se »uračunavaju« osobi, da njoj pripada krivnja, odgovornost, zasluga. Osoba nije jednostavni nosilac vrijednosti (ili nevrijednosti) nego se smatra začetnikom obdržavanja ili prestupanja. Začetnik znači nešto sasvim jednostavno: tko čini nepravdu, »mogao« je jednako činiti pravo; tko laže ili proigra povjerenje, »mogao« je drugačije; nije bio prisiljen, bilo je u njegovoj vlasti reći istinu ili opravdati dano si povjerenje. I samo ukoliko »je bilo u njegovoj vlasti«, radi se o pravoj laži ili o proigranom povjerenju. Istotako, tko dobro radi, istinu govori itd., samo je utoliko zaista čestit i pošten (iskren), ukoliko je mogao i drugačije raditi.« I studij tih činjenica dovodi Hartmanna do zaključka:²³ »Upravo stvarna egzistencija predmeta smatra se s pravom metafizički najizvjestnijom u carstvu stvarnosti. Ako dakle izvjestnost slobode stoji na istoj razini s njome — a to prema Hartmannu i jest —, to je s njom najbolje.« Da, razbojnik i svetac, poštenjak i lopov nikad ne će biti isto, pa makar se ljudi i na glavu postavili — u toj se izreki sakriva možda najkraći i najjači dokaz za slobodu volje!

Činjenice dakle etičkog i pravnog poredka te svijesti vlastite slobode upravo su porazne za determinizam; one ga čine naprosto nemogućim, bio on sad tvarni, metafizički ili čisto psihologijski. Ali ne bi li slično bilo s indeterminizmom, da se stanju iznositi razlozi determinizma? Jer sigurno nije ni taj iz prsta izsisan! Na osnovu sigurnih rezultata znanstvenog rada smijemo odmah reći, da svi razlozi, što ih iznosi determinizam u bilo kojem svojem obliku, ne mogu oboriti indeterminizma.

MATERIJA, SILA I SLOBODA

Počnimo s tvarnim determinizmom, jer ćemo s njim najlakše svršiti. Glavni razlog, kojim on opravdava svoje stanovište, jest tvrdnja, da je jedina stvarnost zapravo materija (tvar) bilo čisto fizička bilo fiziologijska te da prema tomu kraljevstvu željeznog zakona tromosti ili determinizma nema kraja. Nema bića, koje bi bilo izuzeto od toga zakona! Kako je međutim sloboda volje iz-

²² Nav. dj., str. 565-6.

²³ Nav. dj., str. 672-3. Por. bilj. br. 25.

ravna negacija zakona determinizma i upravo klasičan slučaj vlastita pokreta, inicijative, to ona ne može biti stvarna nego samo prividna, iluzorna. Na takovu čisto apriorističku argumentaciju možemo krenuti batinu te reći: Retorqueo argumentum! Činjenica je, što je dan za danom u sebi neposredno proživljavamo, što ju je u našem vjeku upravo klasički potvrdilo znanstveno iztraživanje počevši od N. Acha pa preko Michotte-a i Prümma do Lindworskoga,²⁴ i koje nikakovo mudrovanje ne ukloni sa svieta, da je naša volja slobodna, nevezana zakonom tromosti i determinizma. Dakle je materializam, kad tvrdi, da postoji samo tvar, i da je sve podvrgnuto tim zakonima, velika iluzija! Materializam je logičan, kad nieće slobodu volje, samo je nevolja ta, što njegova logika dolazi u sukob s činjenicama, a time je onda materializam samome sebi potpisao smrtnu osudu. Stoga i opet ima pravo Hartmann, kad veli: »Fenomen je tu, i nikakovim umjetnim potezom ne ćeš ga ukloniti sa svieta. Fenomen odgovornosti i ubrojivosti ima jednaku metafizičku snagu kao i fenomen spoznaje. Kaošto ovaj otvara put zaključku, da postoje stvari, tako onaj zaključku, da postoji sloboda!«²⁵ A odgovornost, ubrojivost te uobće sloboda tek su vrhunac onoga svieta, koji je stresao sa sebe robske lance stvari, kojega slika nikako ne ide u okvir materije. Korak u carstvo netvarnosti ili duhovnosti napravljen je davno prije, pa smo imali već prilike u »Životu« pokazati, da nas svaka pa i najobičnija, najjednostavnija misao diže u visine, koje daleko za sobom ostavljaju negve vremena i prostora te lance tromosti.²⁶ Ako se dakle tvarni determinizam svojim logički sasvim nedopustivim apriorizmom usuduje na Ikarov liet, to indeterminizam ima podpuno pravo, ako ga ne sledi u tom vratolomnom podhvat u ne ostavlja izpod nogu sigurno tlo činjenica...

PREDESTINACIJA I SLOBODA

Veću pažnju zaslužuju razlozi, što ih sebi u prilog iznosi metafizički determinizam! Pustit ćemo po strani onaj etički defetizam, kojim polaže oružje pred zlom tvrdeći, da ga čovjek mora činiti, jer to sigurno nije nikakova preporuka za taj nauk. Nego on pokušava prebaciti krivnju ili odgovornost za moralno zlo na samoga Boga! Kako može biti govora o slobodi, vele metafizički deterministe, kad Bog neprevarljivo i to već unapried zna, što

²⁴ Por. Fröbes, Lehrbuch der experimentellen Psychologie³, sv. II., Freiburg in Br. 1929., str. 399-419.

²⁵ Nav. dj., str. 672. To drugim riečima znači: Tko nieće slobodnu volju, mora s Vaihingerom izpoviedati »Aks-ob« filozofiju. Takav mora priznati, da mi sve prosuđujemo i proživljavamo »kao da« smo slobodni, mora reagirati »kao da« je slobodan, mora raditi »kao da« je slobodan! Ali uistinu to nije! Zar to nije smiešno? Hoće li biti dosljedan, mora reći i za svoje shvaćanje slobode ljudske, da ono »kao da« je pravo tumačenje, dok uistinu nije!? I tako je na koncu ipak morao položiti oružje pred indeterminizmom!

²⁶ Vidi »Život« 1942., str. 198-206 (u članku: Što je ljudska duša?).

će volja učiniti, i kad se zlo ne događa bez Njegove volje? Zato i jedan od naših domaćih znanstvenjaka zaključuje, da prema nauci indeterminizma čovjekovih odluka »ne može ni Sveznajući predvidjeti, ni Svemogući opredieliti.«²⁷ Dakle, ako zaista postoji sveznali i svemoćni Bog, onda ne može biti slobode volje!

Slabost toga razloga razodkrio je već prvak skolastike, sv. Toma Akvinski. Ne samo u »Filozofijskoj« i »Teologijskoj sumi« već i u djelcu: »De rationibus fidei contra Saracenos Graecos et Armenos«,²⁸ upravljenom i protiv iztočnoga fatalizma, daje Toma na naše pitanje upravo klasički jasan odgovor. Stoga neka nam govori sam: »... Valja promotriti,« veli on, »da li se Božjim (pre)odredenjem ili predestinacijom nanosi sila ljudskim činima. Krivo je reći, da ljudski čini i zbivanja ne podleže Božjem predznanju i određenju. Nemanje je kriva tvrdnja, da ljudski čini postaju neminovni (neslobodni) zbog Božjeg predznanja i određenja. Time bi bili uništeni sloboda volje, korist zakona, nastojanje pravo raditi i pravednost nagrade i kazne.« Nego »Bog sasvim drugačije zna stvari nego čovjek. Čovjek je naime u vremenu pa stoga stvari vremenski spoznaje: ovo gledajući kraj sebe nazočno, onoga se sjećajući kao prošlog, ono opet predviđajući kao buduće; no Bog stoji izvan toka vremena, i Njegovo je biće vječno. Stoga njegova spoznaja nije vremenita nego vječna... U vremenu ima neka razlika dielova, koji jedan drugi sliede u smjeru: prije — poslije. Ali u vječnosti nema prije ni poslije, jer se vječne stvari ne mienjaju. Stoga je vječnost sva najednom...« Iz toga će »doctor angelicus« izvesti primjenu na naše pitanje upotriebivši dvie analogije. »Točku možemo promatrati,« nastavlja on, »u dvostrukom odnosu prema crti. Jednom u samoj crti; drugiput izvan same crte. Točka u crti ne može biti nazočna svim dielovima crte, nego moramo u raznim dielovima crte označivati razne točke. Naprotiv nema teškoće, da se točka, koja se nalazi izvan crte, jednako odnosi na sve dielove crte, kaošto pokazuje kružnica, koje središte kao da jednako gleda sve dielove obodnice. Njemu su svi dielovi obodnice nazočni... Onoj (sad) točki, koja se nalazi u crti, sličan je hip... vremena. Taj nije svim dielovima vremena jednako nazočan, nego u raznim dielovima vremena ozna-

²⁷ Lanović, nav. dj., str. 122.

²⁸ Vidi: M. Grabmann, Die Schrift: De rationibus fidei contra Saracenos Graecos et Armenos ad Cantorem Antiochenum des hl. Thomas von Aquin u »Scholastik« 1942. (XVII.), str. 210-1, Kratko rečeno misao sv. Tome jest ova: Samo znanje za sadašnje i nazočne čine ne nanosi nikakove sile, da se ti čini vrše, pa makar znanje bilo absolutno sigurno. Tako čovjek, koga gledam gdje sjedi, nije prikovan uza stolac time, što sam ja absolutno siguran, da on sjedi. No kod Boga, radi Njegove vječnosti, sve, što biva, nesamo u sadašnjosti nego i prošlosti i budućnosti jest i mora biti sadašnje i nazočno. Dakle i Njegovo znanje za te stvari, makar bilo absolutno sigurno, ne nanosi nikakove sile ničemu, što se zbiva na svijetu, pa tako ne oduzima ni slobode čovjekovu djelovanju. Drugo je pitanje, u čemu (medium in quo) Bog vidi odnosno gleda slobodne čine; ono je od našega različito i neovisno, pa se o njemu može razpravljati, dok o našem nema razprave.

čujemo razne hipove. A onoj točki izvan crte, naime središtu, slična je na neki način vječnost, koja u sebi sadrži sav tok vremena. Svaki je dielak vremena u njoj jednako nazočan. Tako stoji i Bog, koji s visine vječnosti gleda na sve, nad celim tokom vremena i vidi sve, što se u vremenu zbiva, kao sadašnje (nazočno). Jednako sad, kaošto je, kad vidim Sokrata gdje sjedi, moje znanje o tom neprevarljivo i sigurno, pa ipak nema zbog toga sile za Sokrata da sjedi (ili slobodnije: pa ipak to znanje ne prikriva Sokrata silom na stolac), tako gleda Bog sve, što je za nas prošlo, sadašnje i buduće, kao sadašnje te ga spoznaje neprevarljivo i sigurno, a da se zato slučajnim stvarima (što mogu biti i ne biti) ne nanosi sila biti.

Možemo se zornosti radi poslužiti još jednim primjerom, ako tok vremena poredimo s prolazanjem na kakovu putu. Tko je na putu, kojim mnogi idu, vidi doduše one, koji su pred njim, ali onih, koji za njim prolaze putem, ne zna sigurno. Akoli se tkogod nalazi na uzvisini, odakle se vidi cijeli put, tad u isto vrijeme vidi sve, koji tim putem prolaze. Tako i čovjek, koji je u vremenu, ne može vidjeti celoga toka vremena; on vidi samo ono, što je pred njim, naime sadašnje i nešto prošloga, ali onoga, što će se dogoditi, ne može sigurno znati. Bog pako gleda s uzvisine svoje vječnosti kao sadašnje sve, što se zbiva za celog toka vremena, a da time nije slučajnim stvarima nanosena nikakova sila biti.

Kako sad Božje predznanje ne nanosi nikakove sile slučajnim stvarima, tako niti Njegovo predodređenje, kojim predviđajući sve uređuje . . . Božja mudrost uređuje sve stvari onako, kako to odgovara načinu i prirodi odnosnih uzroka. No bitnom načinu čovjekovu odgovara, da slobodno djeluje, a ne na silu, jer njegove razumne duševne moći uočuju suprotnosti. Prema tome Bog određuje ljudske čine tako, da ne podliežu sili (neminovnosti), nego izviru iz slobode volje.« Tako eto još 13. vjek daje na usta Akvinca odgovor na težkoću i razlog, što su još i danas suvremeni.

UZROČNOST I SLOBODA

Preostaje nam još, da pogledamo razloge, kojima bi čisto psihologijski determinizam htio opravdavši svoju tezu srušiti slobodu volje. Prvi razlog, kako smo čuli od Wundta,²⁹ jest u tom, što bez psihologijskog determinizma ne bi bila moguća ni psihologija ni ikoja druga duhovna znanost, kao na pr. pedagogija, etika, filozofija poviesti, religija i sl. Jer svaka znanost traži neke neminovnosti, zakonitosti, determiniranosti. No slobodna, nedeterminirana volja može svaki čas svojom slobodom srušiti neminovnost i pokopati svaku zakonitost. Stoga, ako te znanosti postoje te imaju svoje opravdanje, onda ne može biti slobode volje!

Kad bi izvod Wundta i onih, koji ga sliede, bio izpravan, tada bi sloboda bila naprosto negacija razumnosti i razboritosti,

²⁹ »Ethik« III. str. 51.

tada ne bi smjela ni mogla prigrliti nikakova pravila niti se držati reda i zakona. Sloboda bi prema tome bila istovjetna s neuravnoteženošću, neubrojivošću i neizračunljivošću, te bi umobolni bili najslobodniji od svijeta, a kad tamo sloboda baš traži kao bezuvjetni uvjet razumnost, a moralni red, pravilo i zakon, kako smo vidjeli, upravo gube sav smisao bez slobodne volje!³⁰ To nam ujedno pokazuje, što vriedi pokušaj statistikama zločinstava ili drugih pojava ljudskoga društva, koje pokazuju neke zakonitosti ili pravilnosti, dokazivati determinizam ili neslobodu ljudske volje. Vriednost takova pokušaja ocjenjuje i činjenica, da fizikalni indeterminizam misli statističkim zakonima obratno onemogućiti svaki determinizam, kako smo čuli već od Plancka!

Dok se čovjek gotovo čudi tom prvom razlogu čisto psihologijskoga determinizma, puno ga se ozbiljnije doimlje prigovor, koji se javlja osobito iz redova prirodnjaka, a koji glasi: Sloboda se volje ne da složiti s načelom uzročnosti! Je li taj prigovor opravdan? I gdje mu je izvor?

U svom predavanju »Kausalgesetz und Willensfreiheit«³¹ daje korifej današnje fizike, Max Planck ovu definiciju načela, ili kako on veli, »zakona« uzročnosti: »Pojam uzroka nam je poznat iz običnog života te se stoga čini... od svieta jednostavnim. Sve, što se zbiva, ima jedan ili više uzroka, koji zajedno n e m i n o v n o vuku za sobom dotično zbivanje, i obratno svako zbivanje možemo smatrati uzrokom jednog ili više zbivanja, koji ga n e m i n o v n o sliede. Prema tome udešavamo cijelo svoje praktično

³⁰ Amo ide i tvrdnja prof. dra Lanovića, da je prema nauci indeterminizma volja »posve slobodna, neograničena, indeterminirana«. Od ova tri izraza prihvatit će indeterminizam samo treći bez pridržaja t. j. volja je indeterminirana, prvi t. j. posve slobodna samo uz ogradu, da to ne znači neograničena — treći izraz, koji mora kategorijski zabaciti. Mi bismo bili veoma zahvalni i dr. Lanoviću i Wundtu, da su nam naveli barem jednog zastupnika onoga i onakova indeterminizma, na koji se oni obaraju. Dok se to ne učini, moramo uza sve poštovanje prema njima, smatrati i više negoli olako uzetim, kad se stvarno zastupani determinizam nastoji prikazati kao neuzpio pokušaj neke grupice, koja se prihvatila jalova posla, da izmiri dva nepomirljiva protivnika: determinizam — indeterminizam, kaošto to čitamo u »Uvodu u pravne nauke«², str. 124.: »Sa više su se obzirnosti, ali, po mogućnosti sa još manje izgleda u uzpjeh, prihvatili nezahvalnog zadatka da izmire nepomirljive protivnike oni teoretičari, koji nastoje izglediti barem najoštrije opreke njihovih načela ne dozvoljavajući da se ova izvode do posljednjih konzekvencija (sic!). Tako neki kažu da je ljudska volja slobodna, doduše, ali nije posve neograničena... Kako se vidi, to je, u stvari, jedno indeterminističko stajalište, koje svojim koncesijama determinizmu samo ozlojeđuje pobornike slobode ljudske volje (koje?), a ne zadovoljuje nikako njenih protivnika.« Uistinu je to jedino indeterminističko stajalište, koje ne može ni ići za tim, da se nekim ustupcima izmiri s determinizmom, jer je ovaj čista negacija indeterminizma, a ne može ni ozlojeđiti nikakove braniče ljudske slobode izvan vlastitih redova, jer ih zapravo i nema! Valja uobće paziti na to, da se kod indeterminizma ne radi o nekom a priori postavljenom načelu, koje se onda goni do absurda, nego o konstataciji i formulaciji činjenice, s kojom naprosto moramo računati, te koja sama svojoj konstataciji i formulaciji određuje granice!

³¹ Wege zur physikalischen Erkenntnis, str. 89-90. Iztaknuto mi iztaknuli!

djelovanje; on nam je svakodnevnim, svakosatnim običajem savs-
 vim prešao u krv i meso tako, da ga čak napo svjestno upotreb-
 ljavamo.« Razumijemo, da na osnovu ovakove definicije uzročnosti
 sledi logički, a na osnovu one iz predavanja »Kausalität in der
 Natur«:³² »Događaj je onda uzročno uvjetovan, ako se može sa
 sigurnošću proreći« još i psihologijski — determinizam volje. Ne
 čudimo se stoga, da su Plancku u svijesti motivi ono, što su u pri-
 rodi sile, i da na pitanje, može li se »buduće vladanje čovjekovo
 do u pojedinosti odrediti prema stalnim zakonima«, ako se točno
 iztraže u jednu ruku »pojedina osoba sa svojim nasljednim svoj-
 stvima kao ustrojstvom tiela, inteligencijom, maštom, značajem,
 temperamentom, čuvstvenošću«, a u drugu »fizički i psihički utje-
 caji okoline«, koji na dotičnu osobu djeluju, kao »klima, prehrana,
 odgoj, društvo, štivo itd.«, odgovara: »... pravac, kojim udariše
 kako poviest tako i psihologija(?) tokom svojega razvitka, od-
 lučno nas upućuje na to, da na pitanje valja podpuno jestno od-
 govoriti«. Ali se čudimo, kad Planck ipak onda kuša pomiriti taj
 svoj »zakon uzročnosti« sa slobodom volje. Kazati, da je volja za
 nas slobodna, ali gledana s visine »najveće inteligencije« ili »La-
 placeova duha« da je podvrgnuta strogoj uzročnosti,³³ sasvim je
 promašeno! To znači jedno protuslovlje rješavati s drugim, samo
 ga prenieti u samu slobodu volje. Jer volja ne može ujedno biti
 i slobodna i neslobodna, jer je istina samo jedna, pa je sloboda
 obmana naše svijesti! To dakle nije nikakovo rješenje; ono se
 nalazi na drugom mjestu!

Planck, a s njime i velika većina fizičara unosi u načelo
 uzročnosti elemenat neslobode, neminovnosti, determiniranosti. Da
 li s pravom? Da li mi uistinu, kako tvrdi Planck, sve svoje djelo-
 vanje udešavamo tako, kao da sve, što se zbiva, neminovno biva
 — uzmimo samo na pr., da nam netko priljepi zaušnicu! —, i da
 sve, što djeluje, mora djelovati — na pr. djeca u školi galamiti?
 Ili možda razlikujemo: kad se radi o nerazumnim uzročima, sudi-
 mo, da moraju silom tako djelovati, a kad se radi o razumnim
 bićima, ljudima, tad neizbježno sudimo, da se nije fizički moralo
 učiniti, što se učinilo, i tražimo opravdanje, zašto se učinilo.
 Hoćemo li radi toga, što tako sudimo, moći smatrati, da je dobi-
 vena pljuska i podignuta galama bez uzroka? Naša će spontana
 reakcija pokazati bjelodano, da mi i te kako sigurno primjenjuje-
 mo »zakon uzročnosti« i u tim slučajevima te odmah znamo naći
 uzroke! A to nam pokazuje, da se u načelo ili zakon uzročnosti
 ne smije unositi nikakova vezanost ili određenost uzroka za učinak
 nego samo učinka za uzrok. Načelo uzročnosti nosi sa sobom
 neminovnost, neizbježnost, vezanost ili neslobodu, ali samo u
 pravcu učinak → uzrok neminovno vežući učinak uz određeni uzrok.
 Ali nipošto ne sadržaje takove neslobode u obratnom pravcu:
 uzrok → učinak vežući uzrok uz određeni učinak. Stoga moram

³² Ibid., str. 236.

³³ Ibid., str. 118. i dalje te 256. i dalje.

zaključiti iz izvrstne ure, da ju je napravio vješt urar, ali ne mogu iz toga, što je urar vješt, jednako sigurno zaključiti, da će mu ura biti izvrstna! Moram zaključiti — načelo uzročnosti me na to sili! —, da je stroj napravio baš razuman uzrok, ali ne smijem zaključiti — načelo uzročnosti me na to nikako ne ovlašćuje! — da će razuman uzrok napraviti baš stroj!

Načelo uzročnosti prema tome sadrži samo ovu tvrdnju: »Štogaod biva, mora imati svoj uzrok« ili »štogaod slučajno (= tako da može i ne biti) jest, nije bez uzroka«! Da li je sad taj uzrok slobodan ili neslobodan, automatski ili autonomski, to je načelo uzročnosti sasvim svejedno. Ako je uzrok nerazuman, tad će njegovo djelovanje biti neslobodno, determinirano kaošto i jest u cijeloj nerazumnoj prirodi; ako je uzrok razuman i prema tome slobodan, bit će mu djelovanje slobodno, nedeterminirano. Ipak će u oba slučaja učinak biti neminovno vezan i upućivati na svoj bilo slobodan bilo neslobodan uzrok. Tako načelo uzročnosti bezuvjetno zahtjeva, da budu izpunjeni svi potrebni uvjeti, da dođe do učinka, ali ništa ne kazuje o tom, tko ima izpuniti zadnji traženi uvjet: da li vanjski koji činilac svieta, u kojem se uzrok nalazi, kaošto biva kod nerazumnih uzroka, ili sam uzrok, kaošto biva kod slobodnih ili razumnih uzroka!³⁴

Držimo, da lojalnost prema velikanu, kaošto je Planck, zahtjeva, da se zapitamo, kako je mogao doći do tako fatalno netočnog određenja uzročnosti, koje je uostalom veoma prošireno kod teorijskih fizičara. Upravo je šarmantno, da možemo na to pitanje odgovoriti onim, što je sam Planck tako liepo napisao govoreći o odnosu filozofa i prirodnjaka:³⁵ »U stanovitom je obziru,« piše on, »stručnjak nad njim (= filozofom), jer raspolaže na svojem posebnom stručnom području s mnogo bogatijim opažanjem ili pokusima sabranim, sustavno poredanim tvorivom činjenica. Zato opet filozof ima bolji pogled za opću povezanost, koja stručnjaka neposredno ne zanima pa je stoga lakše previdi. Možda bi se dala razlika u načinu rada njih dvojice porediti sa zanimajem dvojice suputnika, koji stoje jedan do drugoga te izpitivački promatraju strani, izprebrazdani kraj, što je nadaleko pukao pred njima, jedan paseći prosto oko, a drugi s točno u nekom smjeru upravljanim dalekozorom. Prvi vidi pojedinosti netočnije, ali može jednim pogledom obuhvatiti svu različitost u njezinoj povezanosti i tako štošta bolje razumjeti, dok drugi vidi puno više pojedinosti, ali je zato omeđen s razmjerno uzkim obzorjem te nema nikakova pregleda, koji bi obuhvatio cjelinu. Ta si dvojica mogu međusobnim popunjavanjem izkazati velikih uslu-

³⁴ Odatle baš slijedi ono, što smo gore (por. bilj. br. 18.) tvrdili, da je fizikalni indeterminizam krenuo stranputicom, i da Heisenbergovo načelo netočnosti nikako ne može značiti, da su bilo brzina bilo mjesto elektrona stvarno (a parte rei) neodređeni. To bi se izravno protivilo netom izvedenom zahtjevu načela uzročnosti i dovoljna razloga. Pa onda: »Exsistentia non est nisi singularium!«.

³⁵ U nav. dj., str. 103-4.

ga.« To se dogodilo Plancku, a s njime i onim prirodnjacima, koji prihvaćaju njegovu definiciju uzročnosti. Kraj svega njegova nastojanja »da uđe u trag pravoj biti uzročnosti« i to polazeći »od svieta datih nam činjenica, naime od naših doživljaja«, njega je ipak prevarilo oko prirodnjaka, kojega toliko i ne zanimaju sami uzroci, nego više njihov način djelovanja, zakoni, po kojima djeluju. A to je preuzko obzorje, koje ne daje pregled cijele stvarnosti i ne uzima u obzir svih činjenica, pa je možda upravo nezobježno, da iz njega dana definicija uzročnosti izade preuzka!

PROBLEM JE RJEŠEN!

Osvrnemo li se sada na prevaljeni put kroz klanice jadičkovce, kroz koje nas je vodila filozofijska problematika ljudske slobode, držim, da smo mogli steći uvjerenje, kako stup temeljac, koji nosi cijeli naš etički i pravni, religijski i kulturni svijet i život i njihove vrednote, stoji čvrsto i nepokolebljivo. Mi nismo i ne moramo biti razapeti na muke između krajnosti prividne slobode i stvarne neslobode, nego čutimo pod nogama sigurno tlo slobode, koja nije prazna riječ nego čista stvarnost. Ona je kazivala u pero nekom piscu ove lijepe riječi o ljudskoj duši:³⁶ »Nje nije moguće zgrabiti, uhvatiti, odvesti. Pred njom odkazuju sve svemirske sile. Tražite je na usnama, a ona se povlači; tražite je u očima, a ona im gasi plamen. Kad hoće da šuti, tko će je prisiliti da govori? Kad hoće da govori, tko će je ušutkati? Dosta joj je tek jedna riječ, jedan znak, jedan kret, jedan pogled, jedan dah, da još manje. Otvorite oči, izpružite ruke! Sto držite? Ništa! A duša je progovorila!« Ona, ta sloboda naše volje, rodila je i dala smisao i bezsmrtnim riječima našega Gundulića, kojima ćemo i mi završiti ove redke: »O liepa, o draga, o sladka slobodo, Dar, u kom sva blaga višnji nam Bog je do!«³⁷ Jest! Mi smo slobodni!

K. Grimm D. I.

³⁶ Bougaud.

³⁷ Dubravka.